

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ПЕРЕДУМОВА УСПІШНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаються проблеми, пов'язані з емоційним інтелектом (EQ), який відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку особистості взагалі й у реалізації нею своєї «програми життя», зокрема. Поняття EQ тісно пов'язане з іншими: емоційна культура, емоційна компетентність, креативність, емоційна обдарованість, емоційна грамотність, комунікативний інтелект, і тому, говорячи про формування EQ, треба обов'язково це враховувати. Підкреслено, що в менталітеті українців є специфічні риси, які дозволяють успішно розвивати EQ, досягати професійного успіху, самореалізовуватися в житті. Йдеться також про біологічні, соціальні, вікові передумови формування EQ, про, так звану, «змішану модель» емоційного інтелекту, яка передбачає п'ять компонентів, що його характеризують: самопізнання, саморегуляція, соціальні навички, емпатія, мотивація. Розглянуто кожен із цих компонентів, наголошено на особливостях формування їх під впливом гуманітарних дисциплін, які вивчаються у вищій школі. Наголошується на вкрай важливому значенні емпатії для професій, що їх здобувають у системі освітніх закладів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, підкреслено пряму залежність успішного кар'єрного зростання й професійного розвитку від рівня EQ. Саме тому емоційна компетентність є дуже важливою передумовою формування компетентності професійної.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоційна культура, емоційна компетентність, креативність, емоційна обдарованість, емоційна грамотність, комунікативний інтелект, резонансне лідерство.

М.Н. Лабач

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПРЕДПОСЫЛКА УСПЕШНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Рассматриваются проблемы, связанные с эмоциональным интеллектом (EQ), играющим чрезвычайно важную роль в развитии личности вообще и в реализации ею своей «программы жизни». Понятие EQ тесно связано с другими: эмоциональная культура, эмоциональная компетентность, креативность, эмоциональная одаренность, эмоциональная грамотность, коммуникативный интеллект, и поэтому говоря о формировании EQ, необходимо обязательно это учитывать. Подчеркнуто, что в менталитете украинцев есть специфические черты, позволяющие успешно развивать EQ, достигать профессионального успеха, самореализовываться в жизни. Речь идет также о биологических, социальных, возрастных предпосылках формирования EQ, о, так называемой, «смешанной модели» эмоционального интеллекта, предусматривающей пять компонентов, характеризующих его: самопознание, саморегуляция, социальные навыки, эмпатия, мотивация. Рассмотрен каждый из этих компонентов, акцентировано на особенностях формирования их под влиянием гуманитарных дисциплин, изучаемых в высшей школе. Отмечено чрезвычайно важное значение эмпатии для профессий, которым обучают в системе образовательных заведений Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям, подчеркнуто прямую зависимость успешного карьерного роста и профессионального развития от уровня EQ. Именно поэтому эмоциональная компетентность является очень важной предпосылкой компетентности профессиональной.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эмоциональная культура, эмоциональная компетентность, креативность, эмоциональная обаренность, эмоциональная грамотность, коммуникативный интеллект, резонансное лидерство.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A GROUND FOR SUCCESSFUL PERSONAL DEVELOPMENT

The article deals with the problems related to emotional intelligence (EI) or emotional quotient (EQ), which plays a crucial role in the personality development in general and in its "life program" implementation. EQ concept is closely associated with: emotional culture, emotional competence, creativity, emotional giftedness, emotional literacy, communicative intelligence, and therefore, referring to the formation of EQ, it is necessary to take these into account. The article emphasizes that Ukrainian mentality has got some specific features that allows someone to develop his or her EQ successfully, achieve professional success, to find his or her life purpose. It also reveals the biological, social, age grounds for the EQ formation, so-called "mixed model" of emotional intelligence, which involves five components that characterize it: self-knowledge, self-regulation, social skills, empathy, motivation. All these components have been considered, the peculiarities of their creation under the influence of the humanitarian studies that are learnt at the higher educational establishments have been explored. The crucial empathy importance for professions that students gain in the system of educational establishments of State Emergency Service of Ukraine has been pointed out, the direct dependence of successful career and professional development on the level of EQ has been illustrated. Thus the article proves that the emotional competence is essential for building professional competence.

Key words: emotional quotient, emotional culture, emotional competence, creativity, emotional giftedness, emotional literacy, communicative intelligence, resonant leadership.

Постановка проблеми. Емоційний інтелект (EQ) – поняття, яке використовується в науці з кінця минулого століття, а з ним пов'язані й інші: емоційна культура, емоційна компетентність, креативність, емоційна обдарованість, емоційна грамотність, комунікативний інтелект тощо. Усі ці поняття важливі для кожної людини, бо залежно від того, чи властиві їй ті або інші характеристики, вона має більші чи менші шанси розвинути свої здібності, досягнути успіхів у кар'єрному зростанні, зрештою, в цілому реалізувати себе, тим самим виконавши свою «програму життя» (за Папою Римським Іваном-Павлом II). Безперечно, у вищій школі, де продовжує розвиватися молода людина, яка прийшла вчитися, і починає формуватися спеціаліст – майбутній представник національної еліти – відбуваються дуже інтенсивні процеси: молода людина розвиває свій інтелект в цілому, вона поглиблено пізнає себе, активізуються процеси самооцінки, формуються її лідерські здібності. В усіх цих процесах винятково важливу роль відіграє емоційний інтелект кожного, здатність розвивати його, розуміти виняткове значення цієї особистісної характеристики.

Бажання бути успішним, зробити кар'єру, мати матеріальний достаток – це прагнення будь-якої дорослої людини, тому вона повинна знати і вміти використати всі доступні, морально допустимі шляхи для досягнення цієї мети.

Історія питання. Щодо емоційного інтелекту, то нині є вже велика література відносно цього поняття, проблема глибоко й усебічно досліджується багатьма вченими, хоча вперше зацікавилися цим питанням не так і давно. Фактично, дослідження проблеми почалося ще в 20-х роках минулого століття з вивчення соціального інтелекту й емоційної грамотності, а до власне емоційного інтелекту вчені впритул підійшли аж у кінці ХХ ст. Величезний внесок у дослідження EQ зробили Уейн Пейн, Рувен Бар-Он, Пітер Саловей, Джон Маєр, але, найпопулярнішу схему EQ, так звану, «змішану модель» EQ, яка увібрала в себе попередні дослідження й ідеї саме цього вченого, представив у 1995 році Деніел Гоулман – автор наукового бестселеру «Емоційний інтелект» (2).

Через свою надзвичайну важливість проблема емоційного інтелекту привертає все більшу й більшу увагу науковців. Серед вітчизняних учених можемо назвати таких як

І.Ф. Аршава, О.І. Власова, С.П. Дерев'яно, Т. В. Зайчикова, Н.В. Коврига, О. В. Милославська, Е.Л. Носенко, А. В. Подорожна, Н.В. Поплужний, В. Я. Семке, Л. Е. Соколова, Л. М. Сбітнева, І. М. Сілютіна та ін. Вони вивчають різні аспекти цієї важливої проблеми, але вона настільки багатогранна, стосується стількох надважливих напрямів у діяльності вищої школи, що не всі ще сторони її досліджено і простір для праці, практично, необмежений.

Мета нашого дослідження – розглянути деякі вектори впливу на розвиток емоційного інтелекту курсантів і студентів вищого навчального закладу, з'ясувати, яку роль можуть відіграти в цьому процесі гуманітарні дисципліни, що їх вивчають у технічному навчальному закладі, й накреслити перспективи в цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи EQ, вчені, здебільшого, приходять до висновку, що він не являє собою сталу рису, а може розвиватися протягом усього життя людини. Вони також стверджують, що є цілком об'єктивні передумови, які суттєво впливають на EQ кожної особистості, і виділяють такі: біологічні, соціальні й вікові. Коротко охарактеризуємо їх так: біологічні визначені самою природою, і в зв'язку з цим більший рівень EQ мають особи, у яких краще розвинена права півкуля; мають значення тут також особливості розвитку нервової системи й тип темпераменту. Соціальні передумови залежать від того, як і де виховувалася дитина, які були стосунки в сім'ї, які духовні запити сформовано в молодій людини щодо, наприклад, віри в Бога. Стосовно вікових передумов має значення рівень інтелектуального розвитку людини, який відповідає/не відповідає її біологічному віку, біологічна зрілість, розвиток самооцінки, взаємозалежність між інтелектуальним і емоційним розвитком. Дехто з учених виділяє ще професійно-формувальні передумови – сформованість/несформованість у старшому шкільному віці уявлень про майбутню професію, вмінь поводитися в непередбачуваних, наприклад, стресових ситуаціях або уникати їх.

Ці передумови, без сумніву, важливі, але мусимо сказати, що є ще цілий ряд не менш важливих факторів, від яких залежить, скажімо, емоційний інтелект людини, вихованої в тій чи іншій національній традиції або навіть приналежної до того чи іншого народу. Не можна забувати, отже, про таке поняття, як етнопсихологія. Тому, щоб дослідити означену проблему в сучасній вищій школі, необхідно розглянути питання щодо психічних особливостей нашого народу, які, без сумніву, відіграють неабияку роль у формуванні молоді людини навіть тепер, по багатьох роках тоталітарного впливу, в результаті якого наш народ зазнав потужних втручань навіть у свій генофонд.

Звернімося до думок українського етнопсихолога Володимира Яніва, який у праці «Нариси до історії української етнопсихології, зокрема, зазначає: «З науки загальної психології відомо, що психічне життя людини вичерпують три категорії психічних явищ, які групуються біля трьох основних психологічних понять: розум, почування і воля. Факт, що тільки ті три категорії, але і факт, що всі ті три категорії завжди поруч себе виступають, отже факт органічності цих трьох категорій вказує, що гармонійний розвиток людини залежить від певної їх рівноваги, від рівномірного їх наснаження». (6, с.132). А інший вчений Іван Мірчук особливо підкреслює в національному характері українця саме роль почуттів і навіть виводить звідси схильність нашого народу до релігійності: «Перевага почуття й панівна роль любови творять перехід до дальшого основного елементу українського світогляду – глибокої релігійності» (6, с.175). Отже, можемо сказати, що для формування емоційного інтелекту українця безсумнівне значення має його **природна** (виділено нами – М.Л.) схильність до краси, вияву почуттів, високий рівень розвитку яких є нашою характерною національною рисою, а відтак, є підстави говорити про емоційний інтелект як імовірнісний чинник успіху українців у дуже багатьох галузях. Ніщо так не впливає на почуття, як споглядання краси – воно розвиває естетичне розуміння прекрасного, а відтак, емоційний інтелект. Відомий львів'янин-математик Мирон Зарицький, якого називали «поетом математики», зазначав: «...Кого не манить краса, ні мистецтво, хто живе вбогим духовним життям, той нічого не дасть математиці. Поезія різниться від математики вищим летом уяви, а математик різниться від поета лиш тим, що все і всюди розуміє... Але як і в мистецтві, так і в математиці лише твори гарні переживають століття і виховують цілі покоління» (16).

Вище вже йшлося про те, що саме Деніел Гоулман запропонував, так звану, «змішану модель» емоційного інтелекту, яка передбачає, що EQ складається з п'яти компонентів, які його характеризують. Такими компонентами є самопізнання, саморегуляція, соціальні навички, емпатія, мотивація. Самопізнання передбачає здатність самозаглиблення, вміння ідентифікувати свої емоції, мотивовано приймати рішення, бачити свої переваги й недоліки щодо інших, визначати свою мету, мати життєві цінності й вміти їх обґрунтувати. У зв'язку з загостренням багатьох протиріч у нашому суспільстві – соціально-економічних, політичних, загальноцивілізаційних – проблема самопізнання взагалі набуває важливого, як ніколи, значення для кожної окремої людини. Ми актуалізуємо її, вивчаючи філософську й літературну спадщину нашого «любомудра» Григорія Сковороди, який, слідуючи античній традиції, у XVIII столітті поставив самопізнання в центрі своєї філософської системи, намагаючись вирішити проблеми сенсу життя, самопізнання й самовдосконалення, досягнення свого внутрішнього світу, розкриття й реалізації в «сродній праці» (праці за покликанням) самого себе.

Цікавою й важливою сторінкою в осягненні проблеми пізнання самого себе в українській філософії є «філософія серця» Памфіла Юркевича – ціла система, викладена в праці «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого» (9). Відповідно до цієї системи, Серце «є осереддя душевного й духовного життя людини, її багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей; серце може виражати, знаходити й досить своєрідно розуміти такі душевні стани, котрі за своєю ніжністю, духовністю та життєдайністю недоступні абстрактному знанню розуму» (9).

Так уважав і Дмитро Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні»: «...правдивою» українською філософією є т. зв. «філософія серця». Основні риси «психічного укладу українця», на думку Чижевського, є емоціоналізм та сентементалізм, чутливість і ліризм, що найяскравіше виявляються в естетизмі» (8). Ці й інші приклади доводять, що проблема самопізнання особистості, намагання отримати відповіді на вічні питання щодо самої себе, давно була в центрі зацікавлень української людини. А що вже говорити про її «стосунки» з Богом, через які людина й сама себе глибше пізнає. Чи не з прагнення цієї глибини самопізнання виходить і «глибока релігійність» українця, про яку ми вже говорили вище.

Саморегуляція як здатність контролювати емоції, стримувати їх має також прямий зв'язок з іншим компонентом EQ – соціальними навичками, які передбачають, що людина може вибудовувати відносини з іншими людьми, впливати на них, а навіть маніпулювати ними. Щодо останнього, то ми б надали перевагу іншому поняттю-терміну – «резонансне лідерство», що його ввели Д. Гоулман, Р. Бояцис, Е. Маккі, розуміючи як «особливий вид гармонії міжособистісних взаємин, міцний емоційний зв'язок-резонанс, а вміння вибудувати його – це ознака лідера з високим рівнем EQ» (11).

Емоційний інтелект є важливою складовою комунікативної компетентності курсанта й студента. Безперечно, вибудовувати стосунки з оточенням, людьми, які його творять, кожен вчиться з раннього дитинства, спостерігаючи за цими процесами в соціумі. Але процес формування цих навичок не припиняється ніколи, тому «виховне навчання» (за Памфілом Юркевичем), яке має бути альфою й омегою процесу педагогічної взаємодії у вищій школі також, кожною темою, без винятку, формує особистість, яка з іншими людьми чинить так, як би вона хотіла, щоб чинили з нею. Майже хрестоматійним «зводом» таких правил «резонансного лідерства» є «Повчання дітям» Володимира Мономаха, що його текстуально вивчаємо на заняттях з Історії української культури: «Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, і йди за ним, і живи во віки віків», – так цитує князь псалом 36 (17).

Даніел Гоулман у своїй концепції EQ виділяє також емпатію (емоційний резонанс) – здатність до співпереживання з іншими людьми, готовність враховувати їхні почуття, емоційно відгукуватися на ті чи інші душевні порухи. Емпатії важко навчити, це найбільш детермінована генетично риса людини. Мартін Хофман, відомий фахівець із проблем емпатії, вважає: «Ця здатність зароджується ще в ранньому дитячому віці, коли моральні почуття ще

відсутні. Емпатія містить у собі два елементи: розуміння емоційного стану іншої людини і його прийняття (під розумінням тут мають на увазі не раціональну, а скоріше, інтуїтивну форму осягнення внутрішнього світу іншої людини)» (5, с.132). У міжособистісних стосунках роль емпатії важко переоцінити – саме вона визначає рівень відносин між членами студентського колективу, а згодом є одним із формотворчих факторів трудового колективу.

До речі, одне з перших визначень емпатії дав Зигмунд Фрейд у праці «Дотепність і її відношення до несвідомого» в 1905 році: «Ми враховуємо психічний стан пацієнта, ставимо себе в цю ситуацію і намагаємося зрозуміти його, порівнюючи цей стан зі своїм власним» – це й є емпатія. (12).

Дуже важливо, що розвинута здатність до емпатії має бути професійною рисою для всіх, без винятку, фахівців, чия робота пов'язана з людьми – що вже казати про спеціалістів у галузі безпеки, які будуть працювати в Державній службі з надзвичайних ситуацій: у них ця риса повинна бути розвинена на рівні професійної підготовки (а може, мала б бути й пріоритетною, бо професії можна навчити, а почуття емпатії повинно розвиватися на основі рис, притаманних людині від народження).

Здатність відчувати й розуміти інші людини, тобто, відчувати до неї емпатію, творити добро («добротолубіє», за християнською традицією) прямо залежить від уміння відчувати красу, тобто, від рівня розвитку естетичних почуттів індивіда. Естетичне виховання, відтак, повинно займати пріоритетне місце в навчальному закладі. Колись одне з галицьких періодичних видань писало (журнал «Нова хата», 1932 р.), засвідчуючи тим самим, що вихованню дітей, їх естетичній культурі в Галичині недаремно приділялася велика увага: «Дитина з тонким естетичним смаком не вчинить ніколи поганого діла. Вона почує до нього естетичну відразу. Тому в рідній хаті нехай окружає дитину зі всіх сторін краса: гарна хатня обстановка, гарна посуда і гарні кімнатні квіти. Нехай в родині гарно висловлюються, рухаються, поводяться, одягаються» (13). Пряма залежність між красою духовною, естетичною й моральною – це аксіома, яку добре знали наші предки, і саме тому ми приділяємо велику увагу цій проблемі: відвідання театру, виставки, читання й обговорення книги, мистецький кінолекторій, розписування писанки, виготовлення ляльки-мотанки, вистава драматичного гуртка, зустріч із письменником, підготовка доповіді на конференцію «Культура як феномен людського духу» (міжнародні конференції на таку тему вже давно, кожен два роки, проводить кафедра українознавства), участь у семінарі, присвяченому проблемам української мови – це ті ви форми роботи, в яких із превеликим задоволенням беруть участь наші курсанти й студенти і які, без усілякого сумніву, й формують, підсилюють, розвивають усі складові, від яких безпосередньо залежить EQ. Мав абсолютну рацію Костянтин Ушинський, коли говорив: «Суспільство, яке турбується тільки про освіту розуму, робить велику помилку, бо людина більше людина в тому, як вона відчуває, ніж у тому, як думає, саме виховання почуттів формує людяність».

Ще однією рисою EQ, за Гоулманом, є мотивація – здатність прагнути до мети, намагання її досягнути. Людина приходить до вищого навчального закладу, уже маючи ті чи інші плани: вона обрала професію, розпочала навчання, на тому чи іншому рівні здобуває знання, тобто, мала б бути мотивованою. Папа Римський Іван Павло II, зокрема, підкреслює в багатьох своїх посланнях для молоді, що в студентські роки якраз закладається «програма життя молодої людини», бо «молодість є часом особливо інтенсивного формування людського «я» і пов'язаних із ним рис та здібностей» (7, с.230). Розвиток мотивації в здобутті професії чи в кар'єрному зростанні – процес постійний, безупинний, бо щоразу з'являються нові прагнення й орієнтири, інші, можливо, більш конкретні чи вищі цілі, глобальніша мета.

Як і будь-які інші здібності, емоційний інтелект можна розвивати, а мотивом для цього може бути усвідомлення ролі, яку він відіграє в житті людини: як уважає Д. Гоулман, від EQ прямо залежать, відповідно, й матеріальні успіхи: «Однією з причин, чому люди так погано володіють головним умінням жити, полягає в тому, що вони не забезпечили навчання кожної дитини необхідними навичками подолання гніву, не навчили їх виявляти співчуття, контролювати спонукання і не познайомили з основними принципами емоційної компетентності» (15).

Свого часу саме Д. Гоулман і відкрив оцю залежність, наголосивши на тому, що коефіцієнт розумового розвитку не пояснює, чому люди з однаковими задатками і можливостями мають різний талан. Д. Гоулман простежив життєвий шлях 95 студентів Гарварду 1940-х років і помітив, що в середньому віці чоловіки з найвищими оцінками на екзаменах в університетах були менш успішними в кар'єрі порівняно з їх не такими обдарованими однолітками. Вони також не були задоволені життям, стосунками з друзями та сім'ями. Отже, справа не в розумових, а в «емоційних здібностях» людини, а тому варто попрацювати над тим, аби вони були належно розвинені.

Висновок. Отже, як бачимо, значення емоційного інтелекту і в розвитку особистості, і в укладанні нею «програми життя», і в досягненні цієї мети надзвичайно велике. Емоційна компетентність є важливою передумовою набуття компетентності професійної. Свого часу Платон сказав: «Все навчання має емоційну базу».

Розуміння емоцій, використання, сприйняття їх та керування ними є не меншою передумовою успіху в кар'єрному зростанні, ніж професійна підготовка, а іноді – й більшою. Як підкреслює Девід Карузо – один із авторитетних дослідників проблем емоційного інтелекту: «Емоційний інтелект – це не протилежність інтелекту, не тріумф почуттів над розумом, це унікальний перетин обох процесів» (14). Хто це зрозуміє і використає, той буде готовий осмислити і втілити ідеї модернізації сучасного суспільства, а оскільки «основною силою, яка осмислює і втілює ці ідеї, є вибрана верства інтелектуалів – національна еліта» (4), то необхідно розуміння цих процесів закладати у сучасній вищій школі, бо саме вона готує майбутню національну еліту України.

Список літератури:

1. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта. – СПб.: БХВ – Петербург, 2012. – 288 с.
2. Гоулман. Дэниел Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ — М.: «Манн, Иванов и Фербер», 2013. — 560 с.
3. Д. Гоулман, Р. Бояцис, Е. Маккі (Емоційне лідерство: мистецтво управління людьми на основі емоційного інтелекту. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 301 с.
4. Пірен М.І. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. Незалежний культурологічний часопис "Г". - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/vidhuku/about-ukr.htm>
5. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.
6. Янів Володимир. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: видавництво Українського вільного університету, 1993. – 217с.
7. Послання Папи Івана II. – Львів: Літопис, 2001. – 288с
8. <http://kulturolog.org.ua/publications/-p-article/759-pkraluk1.html>
9. <http://kimo.univ.kiev.ua/Phil/32.htm>
10. <http://baguzin.ru/wp/wp-content/uploads/2011/>
11. <http://parnasse.ru/blogs/psihologicheskie/sostradanie-i-yempatija.html>).
12. <http://gk-press.if.ua/x5337/#.UzmUykhdidM>).
13. <http://orteliy.com.ua/devid-karuzo-emotsijnyj-intelekt.html>).
14. <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/44>
15. http://himath.lp.edu.ua/history/Zarytskyj_Myron/Zarutskyj.html
16. <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>.

References:

1. Andreyeva I.N. Azbuka emotsionalnogo intellekta. – SPb: BHV– Peterburg, 2012. – 288 s.
2. Goulman Deniel. Emocionalnyj intellect. Pochemu on mozhet znachiť bolshe czem IQ — M.: «Mann, Ivanov i Ferber», 2013. — 560 s.
3. D.Houlman, R.Boyacys, E.Makki (Emociyne liderstvo: mystectvo uptavlinnya ľudmy na osnovi emocijnoho intelektu. – M.: Alpina Biznes Buks, 2005. – 301 s.
4. Piren M.I. Uktayinška elita I problem modernizaciyi suspilstva. Nezalrzhnyy kulturolohicznyy czasopys “Yi”. Elektronnyy resurs - : <http://www.ji.lviv.ua/vidhuky/about-ukr.htm>
5. Toftul M.H. Suczasnyy slovnyk z etyky. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. – 416 s.
6. Yaniv Volodymyr. Narysy do istoriyi ukrayins'koyi etnopsykholohiyi. – Myunkhen, 1993. – 217 s.
7. Poslannza Papy Ivana Pavla II.- Lviv: Litopys, 2001. – 288s.
8. Elektronnyy resurs: <http://kulturolog.org.ua/publications/-p-article/759-pkraluk1.html>
9. Elektronnyy resurs: <http://kimo.univ.kiev.ua/Phil/32.htm>
10. Elektronnyy resurs: <http://baguzin.ru/wp/wp-content/uploads/2011/>
11. Elektronnyy resurs: [http //parnasse.ru/blogs/psihologicheskie/sostradanie-i-yempatija.html](http://parnasse.ru/blogs/psihologicheskie/sostradanie-i-yempatija.html)).
12. Elektronnyy resurs: <http://gk-press.if.ua/x5337/#.UzmUykhdidM>).
13. Elektronnyy resurs : <http://orteliy.com.ua/devid-karuzo-emotsijnyj-intelekt.html>).
14. Elektronnyy resurs: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/44>
15. Elektronnyy resurs:http://himath.lp.edu.ua/history/Zarytskyj_Myron/Zarutskyj.html
16. Elektronnyy resurs:<http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

